

REFORMÁCIÓ ITÁLIÁBAN A 16. SZÁZADBAN¹

REFORMATION IN ITALY IN THE 16TH CENTURY

Hajnóczi Kristóf

Károli Gáspár Református Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk egy rövid összefoglalása a protestáns reformáció eszméi itáliai megjelenésének, elterjedésének, visszahúzódásának majd eltűnésének a 16. században. Áttekinti a kapcsolódó itáliai szellemi áramlatokat, megmutatja az érintett területeket, végighalad a vonatkozó olasz szakirodalom által követett korszakoláson, ismertet számadatokat, bemutatja a legjelentősebb érintett csoportokat és közösségeket, valamint röviden ismerteti a bibliafordításokat és a két legjelentősebb művet, melyek az itáliai protestáns reformációhoz köthetők.

ABSTRACT

The article is a brief summary of the emergence, spread, decline and disappearance of the ideas of Protestant Reformation in Italy in the 16th century. It reviews the related intellectual currents in Italy, points out the areas affected, traverses the period traced in the relevant Italian literature, presents figures, describes the most important groups and communities involved, and briefly describes the Bible translations, as well as the two most important works associated with the Protestant Reformation in Italy.

Kulcsszavak: Itália, reformáció, 16. század, spirituálisok

Keywords: Italy, Reformation, 16th century, spiritual franciscans

"Io non so a chi dispiaccia più che a me la ambizione, la avarizia e la mollizie de' preti: sì perché ognuno di questi vizi in sé è odioso, sì perché ciascuno e tutti insieme si convengono poco a chi fa professione di vita dependente da Dio, e ancora perché sono vizi sì contrari che non possono stare insieme se non in uno subietto molto strano. Nondimeno el grado che ho avuto con più pontefici, m'ha necessitato a amare per el particolare mio la grandezza loro; e se non fussi questo rispetto, arei amato Martino Luther quanto me medesimo: non per liberarmi dalle legge indotte dalla religione cristiana nel modo che è interpretata e intesa communemente, ma per vedere

¹ Ahhoz, hogy egy feszes összefoglalót tudjak adni, az alábbi cikk felépítését – és bizonyos tartalmi elemeit – vettem át: https://www.treccani.it/enciclopedia/l-italia-della-riforma-l-italia-senza-riforma_%28Cristiani-d%27Italia%29/ (a linkek utolsó meglejtés: 2023.05.08.)

ridurre questa caterva di scelerati a' termini debiti, cioè a restare o senza vizi o senza autorità.

Nem tudom, kit bánt nálam jobban a papok hatalomvágya, kapzsisága és puhánysága: egyrészt azért, mert e bűnös hajlamok önmagukban is gyűlöletesek, másrészt azért, mert ezek egyike sem illik, nemhogy mind együtt, olyan valakihez, akinek Istentől függ élete hivatása; továbbá azért, mert ezek egymással annyira ellentétes bűnök, hogy csak nagyon nehezen férnek meg együtt, hacsak nem igen furcsa egyéneknél. Mindazonáltal több pápánál elfoglalt hivatali rangom megkívánta, hogy a magam érdekében szeressem nagyságukat; és ha ez a tisztelet nem lett volna meg, akkor szerettem volna Luther Mártont, mint saját magamat: nem azért, hogy megszabaduljak a keresztény vallás révén előírt törvényektől úgy, ahogyan azt általában értik és értelmezik, hanem azért, hogy lássam ezt a rakás gazembert az őket megillető helyre kerülni, vagyis hogy vagy a bűneik, vagy a hatalmuk nélkül maradnak." (Gucciardini, Ricordi <1512-1530; 28>)

BEVEZETÉS

Ha egy, a 16. századi protestáns reformációról szóló történeti összefoglaló kézikönyvet kézbeveszünk, a reformáció tanításainak *italiai* megjelenéséről, elterjedéséről, hatásairól, illetve visszaszorulásáról alig találunk pár mondatot.² De hasonló a helyzet akkor is, ha a modern korral foglalkozó összefoglaló kézikönyveket nézzük.³ Nincs ez másként akkor sem, ha a reformátorok életrajzait vesszük kézbe.⁴

Továbbmegyek: egy bő évszázad után lényegében Olaszországon belül is nyugvópontra jutott a vita arról, hogy volt-e, illetve *kell*t volna-e lennie

² Talán a legismertebb ilyen kézikönyv Owen Chadwick: *A reformáció* c. összefoglalója (Budapest, Osiris, 1997), ebben a több mint 440 oldalas szövegben nincs is külön szó Itáliáról ebben az összefüggésben. [a továbbiakban: Chadwick] Joseph Lorz és Erwin Iserloh *Kleine Reformations-geschichte* című könyvének (Freiburg, Herder, 1969.) közel 400 oldalából 4 szól erről a kis drámáról, illetve néhány szereplő (pl. Mainardi, Ochino, Valdès, Vergerio, Vermigli) nevesítve van.

³ Alberto Tenenti: *L'età moderna* (Bologna, Il Mulino, 1980.) című könyvének 630 oldalából egy 25 oldalas fejezet szól a reformációról általában, ebben sincs szó Itáliáról ilyen megközelítésben – annál több az Itáliáért folytatott háborúkról és az ellenreformációról.

⁴ Például az általam ismert Kálvin-életrajzokban nincs megemlítve, hogy a reformátor, mielőtt végleg visszatért Genfbe, 1536 tavaszán hetekig Ercole II d'Este feleségének, XII. Lajos francia király lányának, Valois Renátának volt a vendége Ferrarában, ahol a hercegné körül egy éveken át működő evangéliumi csoport alakult. De ugyanígy alig találunk utalást Melanchthon vagy Bullinger itáliai evangéliumi hátterű személyekkel folytatott levelezésére.

Itáliában protestánk reformációnak a 16. században.⁵ Nincs itt hely ennek a történetnek az ismertetésére, csupán néhány pontot szeretnék említeni. A 19. század végén az újonnan létrejött Olaszországot evangelizáló protestáns, valdens, evangélikus, baptista belmisszió mintegy megerősítéseként összegezte a velencei majd firenzei valdens lelkész, Emilio Comba *A mi protestánsaink* című összefoglalóját,⁶ amelyben levéltári kutatásaira alapozva protestánként azonosított számos 16. századi itáliai személyt. Ezt követte az 1930-as években Delio Cantimori szintén alapvető áttekintése.⁷ Majd néhány szerző megírta egy-egy terület történetét, például Giovanni Jalla Piemontét⁸ vagy Federico Chabod Lombardiáét.⁹ Jelenleg Salvatore Caponetto *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*¹⁰ című kötete a legjobb, legalaposabb, legátfogóbb olasz nyelvű kézikönyv ebben a témában. Ennek Bevezetőjében írja Caponetto, hogy leginkább az ő nemzedéke az, amelyik a 16. század gondolkodás- és vallástörténetének szentelte kutatásait, például Carlo Ginzburg a nikodemizmusnak¹¹, Paolo Simoncelli az evangelizmusnak¹², Silvana Seidel Menchi az itáliai erazmiánusoknak¹³. Ők leginkább talán Cantimori, Chabod, illetve a többek között Juan

⁵ A talán legjobb írás a témában Giorgio Tourn: *Italiani e protestantesimo. Un incontro impossibile?* című kötete (Torino, Claudiana, 1997.). A könyvről egy rövid ismertető itt: Verbum – Analecta Neolatina 1, no. 2 (October 1, 1999.) Recensiones, 280–283.; PPKE BTK.

⁶ Emilio Comba: *I nostri protestanti 1-2* (Claudiana, Torino, 1895 (2010.))

⁷ Delio Cantimori: *Eretici italiani del Cinquecento* (Firenze, Sansoni, 1939.)

⁸ Giovanni Jalla: *Storia della Riforma in Piemonte fino alla morte di Emanuele Filiberto* (Firenze, Claudiana, 1914.)

⁹ Federico Chabod: Per la storia religiosa dello Stato di Milano durante il dominio di Carlo V [1938] in: *Lo Stato e la vita religiosa a Milano nell'epoca di Carlo V* (Torino, Einaudi, 1971.)

¹⁰ Salvatore Caponetto: *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento* (Torino, Claudiana, 1997²) [a továbbiakban Caponetto]

¹¹ Többek között Carlo Ginzburg: *I costumi di don Pietro Manelfi* (Firenze-Chicago, Sansoni-The Newberry Library, 1970.); uő.: *Due note sul profetismo cinquecentesco* (Rivista di studi italiani [RSI], LXXVIII, 1966. 184-227. old.)

¹² Többek között Paolo Simoncelli: *Inquisizione romana e Riforma in Italia* [RSI, CXX, 1988]; uő.: *Evangelismo italiano nel Cinquecento. Questione religiosa e nicodemismo politico* (Roma, Istituto Storico dell'Età moderna e contemporanea, 1979); vagy uő.: *Il caso di Reginald Pole* (Roma, ed. Storia e letteratura, 1977.)

¹³ Többek között Silvana Seidel Menchi: *Le traduzioni di Lutero nella prima metà del Cinquecento* (Rinascimento, XVII, 1977.); uő.: *Erasmus in Italia 1520-1580* (Torino, Bollati Boringhieri, 1987.); illetve uő.: Protestantesimo a Venezia in: *La Chiesa di Venezia fra Riforma protestante e Riforma cattolica* (szerk. G. Gullino, Venezia, Studium Cattolico Veneziano, 1990, 131-181.)

Valdès műveivel¹⁴ és a *Beneficio di Christóval* foglalkozó¹⁵ Benedetto Croce tanítványainak tekintik magukat.

Az ő kutatásaik és az azok mentén kibontakozott viták végeredményben arra jutottak, hogy

(1) a reformátorok gondolatai nem igazán érintették meg a 16. századi Itáliát,

(2) ami kialakult, azt – némiképp a magvető jézusi példázatában szereplő, a magokat felkapkodó madarakhoz hasonlóan – az inkvizíció hatékonyan elpusztította,

(3) mégis, az itáliai protestáns reformáció fontos, érdekes, érdemes tovább kutatni, egyfelől sajátos szellemi irodalmi értéke, másfelől

(4) az angolszász felvilágosodásra gyakorolt hatása miatt.

Az alábbiakban nem foglalkozom a valdensek áttéréseivel, mert bár ez egy fontos fejezete az itáliai protestáns reformációnak, sőt, a piemonti valdensek bekapcsolódása a század középső harmadában a genfi kálvinizmus világába – és így a megmaradásuk tulajdonképpen az egyetlen tartós hatása a reformáció itáliai megjelenésének –, de az ő történetük tárgyalása kimerítené a jelenlegi kereteimet.

TERMINOLÓGIA

Mint részben láthattuk, az utóbbi bő száz év általam ismert olasz nyelvű egyháztörténeti szakirodalma lényegében egyenértékű kifejezéseként használja az itt vizsgált jelenségegyüttes leírására az eretnekség, heterodoxia, protestantizmus, reformáció (vallási), egyet nem értés, mozgalom stb. kifejezéseket. Tapasztalatom szerint a kép némileg árnyalható, mert a kutatók fogalom-használata többnyire feltételez bizonyos vallási-kulturális háttérrel. Például a 19. század végén Emilio Comba (1839-1904) vagy száz évvel később Salvatore Caponetto (1915-2007) nem véletlenül beszélnek következetesen protestáns reformációról, míg mások szintén nem ok nélkül használták korábban ugyanilyen tudatossággal az eretnek, eretnekség kifejezéseket. Én elsősorban arra törekszem, hogy ne használjak a magyar fül és a magyar olvasó számára szokatlan szavakat (pl. kerülöm a 'dissenso religioso' terminust, amit az imént vallási *egyetnemértés*-ként hoztam). Ahol az eredeti inkvizíciós anyagokra hivatkozom, ott az onnan átvett kifejezéseket használom (eretnek, eretnekség, lutheránus), idézőjelben.

A terminológiához szorosan kapcsolódik a 16. századi itáliai protestáns reformációval kapcsolatos egyik fő kérdés megoldatlansága is; ugyanis a történészek egy része az általunk vizsgált jelenségegyüttest nem tekinti sem a korabeli katolicizmus, sem a protestantizmus részének, így még a katolikus reform jelenségétől is külön tárgyalják. Itt megint némileg tetten érhető egyfajta jó értelemben vett elfogultság: az előbb említett példánál maradva, Comba és Caponetto szerint, fogalmazzunk így, „érthető

¹⁴ Giovanni de Valdès: *Alfabeto cristiano* gond. Benedetto Croce, Bari, Laterza, 1938.

¹⁵ Benedetto Croce: *Il Beneficio di Cristo* in: *La Critica*, XXXVIII, 1940, 115-125.

módon” határozottabb és bátrabb az egész történetet a 16. századi európai protestáns reformáció itáliai fejezetének tekinteni, – míg mások a jelenségegyüttes sajátos itáliai elemeit kihangsúlyozva mindezt valami teljesen másnak, valamiféle harmadik útnak tekintik, korábban inkább „evangéliumi”, később többnyire „spirituális” *mozgalom*ként hivatkozva rá.

FÖLDRAJZ

A reformatori gondolatok itáliai elterjedését meglehetősen egyenlőtlen földrajzi eloszlás jellemzi.

A heterodoxia Észak-Itáliában dokumentáltan jelen volt. Északnyugaton is – például a Milánói Hercegség és a Genovai Köztársaság egyes központjaiban is tudunk csoportokról – de leginkább mégis Északkelet-Itáliában terjedt el.

A leggazdagabb és legrendszeresebb dokumentáció a Velencei Köztársaság területeire vonatkozik. Ezen kívül a Mantovai Hercegség, Modena és Ferrara területe megemlíthető.

Toscanában a Luccai és a Sienai Köztársaságban találunk heterodox csoportokat. Az Egyházi Állam területén Róma mellett Bologna és Faenza említhető.

A Nápolyi Királyságban csak a főváros és a Terra di Lavoro (Capua és Caserta), valamint különös módon Szicília vesz részt a protestáns ihletésű tevékenységben. Puglia, Lucania Calabria (az ottani valdens közösségek kivételével), vagyis Közép-Itália nagy része és Dél-Itália szinte teljesen áthatolhatatlan maradt a reformáció eszméi számára.

Politikai földrajzi szempontból a cateau-cambrésis-i béke (1559) lezárta az Itáliáért és a sajnos többnyire Itália területén közel 70 éven át zajló háborúkat, és stabilizálta Spanyolország közvetlen vagy közvetett uralmát. Ez szorosan összefügg az inkvizíció hatékonyabbá válásával és a maradék heterodox csoportok eltűnésével legkésőbb a század utolsó évtizedére.

1490-től kezdve ugyanis Itália előbb a francia, majd a (német) birodalmi, azután a – végül felülkerekedő – spanyol hegemoniáért folytatott harcok színterévé vált, és mivel Itáliában az öt, nagyjából azonos erejű középhatalomból (Milánó, Velence, Firenze, Róma, Nápoly) egyik sem tudott a többi fölét nőni, nemhogy nem alakult ki valamiféle nemzeti-nemzetállami egységnek a csírája sem, hanem ezek az államok még csak komolyabb szövetségre sem léptek egymással az „idegenek” ellen. Éppen ellenkezőleg, az „Itáliai háborúk” (ahogy a kortárs Machiavelli hívta őket) azt mutatták meg, hogy az egyik vagy a másik nagyobb erő mellett vagy ellenében szinte évente változó szövetségi rendszerek kaleidoszkópja tudott csak kialakulni. Meghirdették ugyan a „fuori i barbari” – „ki a barbárokkal” jel-szavát, amikor úgy látták, hogy az egyik hatalom (mondjuk éppen a francia) túlságosan nagyra nő, és egy hadjárat erejéig össze is fogtak ellene,¹⁶ de

¹⁶ A Cambrai-i Liga majdnem térdre kényszerítette Velencét (1509: agnadellói csata, Padova ostroma). II. Gyula pápa a szövetségnek köszönhetően visszafoglalta a

utána minden visszatért az évszázados városállamok közötti béka-egér harc mocsarába, egy adott államon belül pedig tovább folytatódott a spanyol párti és a francia párti érdekcsoportok küzdelme.¹⁷

Azt hiszem, nem kell különösebben bemutatnom a kor gondolkodóinak az ezekkel az eseményekkel kapcsolatos eszmefuttatásait, elég csak Niccolò Machiavelli (1469-1527) nevét, illetve A *féjedelem* című művét említenem (1513-1532). Az ebben a szövegben megfogalmazott, mondjuk így, modern *credo* szerint nincs kapcsolat az etika és a politika között: a vezető célja, hogy békésnek, becsületesnek, erkölcsösnek, jóságosnak, könyörületesnek, vallásosnak *tűnjön*, saját politikai túlélése azonban nem engedi meg az erényes viselkedést.

Ebben a politikai közegben a reformáció tanítása nem talált olyan pártfogóra, mint amilyen német területen például (az egyébként Szentföldre zárandókló, szenvedélyes ereklyegyűjtő és élete végéig meggyőződéses katolikus) III. (Bölcs) Frigyes (1463-1525) szász választófejedelem volt, aki politikai megfontolásból állt Luther Márton (1483-1546) mellé – hogy azután a hét birodalmi választóból még kettő (a brandenburgi és a rajna-pfalzi) és fél (a kölni érsek, aki egy ideig választott tiszviselő volt, egyszer lutheránus, egyszer katolikus) kövesse a példáját. Itáliában az ebből a szempontból talán egyedül említésre méltó Velencei Köztársaság politikája egy nagyon rövid időszakot – az említett, illetve további német vezetők császárellenes Schmalkaldeni Ligájának 1546-'47-es háborúját – leszámítva¹⁸ lényegében kimerült abban, hogy privilégiumok (külföldi

korábban Velence által megszállt romagnai területeit (1510). VIII. Károly francia király 1494 után ismét túlságosan megerősödött Itáliában: a franciák ekkorra elfoglalták Milánót, befolyásolták Genova és Firenze politikáját és túl közel kerültek az egyházi államhoz. A pápa az itáliai hatalmi egyensúly helyreállítása érdekében kiadta a fenti jelszót, a „libertas Italiae”-ra hivatkozva békejobbot nyújtott Velencének (1510), franciaellenes szövetséget szervezett (1510), majd személyesen a pápai seregek élére állva ostrommal elfoglalta a franciákkal ekkor szövetséges Ferrarához tartozó Mirandola erődjét (1510). A francia király pedig megpróbált egy egyetemes zsinatot összehívni Pisába, hogy lemondassa az államférfi és hadvezér II. Gyulát a pápai trónról, illetve legyőzte az olasz-spanyol seregeket Ravennánál (1512).

¹⁷ Érdekeség, hogy Róma 1527-es, német zsoldosok általi kifosztásakor a pápapi állam franciapárti egyházi és világi vezetői (köztük maga a pápa) nem álltak át a spanyol párti oldalra, hanem inkább elmenekültek, ugyanakkor levonták a megfelelő következtetéseket, és a továbbiakban inkább I. Ferenc és V. Károly kibékítésére törekedtek, mintsem a birodalom, pontosabban a spanyolok itáliai pozíciójának gyengítésére vagy különösen ellensúlyozására. 1530-ban Bolognában pedig Károly fejére került a monzai vaskorona, majd a pápa császárrá koronázta.

¹⁸ A Velencei Köztársaság vezetése a szövetségesekben kétélű fegyvert látott. A mühlbergi csatáig és a szövetség azt követő széteséséig egyfelől örömmel látták a Birodalom végzetes belső megosztottságát, sőt, lépéseket tettek annak fenntartá-

kereskedőcéhek, például a velencei Fondaco dei Tedeschi szabad vallásgyakorlása), kinevezések (nuncius, püspökök, káptalanok, egyházi bíróságok, rendi előjárók) és bizonyos eljárások (többek között inkvizíciós perek) területén próbálnak, több-kevesebb sikerrel, Rómától függetlenül.¹⁹

SZÁMOK

Ott, ahol számszerűsíteni lehet a protestáns csoportokat (tehát leginkább a Velencei Köztársaság területének nagyobb és kisebb központjaiban: elsősorban magában Velence városában, valamint Udinében, az Aquileiai patriarchátus területén és Isztria nyugati, olaszajkú részén; illetve más államok területén: Modena, Bologna, Lucca stb. városaiban), a reformáció követőinek száma alacsony volt; és bár az össznépszerűséget illetően csak becsléseink lehetnek, arányuk nem haladhatta meg – a kutatás 2000-es évek eleji állása szerint – a teljes lakosság 3%-át.²⁰

Azokban a központokban, amelyekről a dokumentáció töredékes (Caserta, Cremona, Faenza, Feltre, Ferrara, Genova, Mantova, Nápoly,

sáért. Ugyanakkor attól tartottak, hogy a schmalkaldeniek egyesült seregei megindulnak dél felé, átkelnek az Alpokon, és nem csak a Trentóból előlük Bolognába menekített zsinatot kergetik szét, hanem Velencét is nyomás alá helyezik. A Bölcsék Tanácsában ekkor felvetődött az is, hogy a szász modellhez hasonlóan állami szinten áttérnek a reformációra, sőt, erről többek között Melanchthon is győzködte informális úton a Köztársaság egyes vezetőit. Végül a mühlbergi huszárroham és V. Károly császár győzelme a szövetség felett visszaállította a császár hatalmát és egyben feleslegessé tette az ilyen irányú tervezést, sőt, Velence megragadta az alkalmat, hogy a római inkvizíciótól függetlenül felszámolja a területén működő nem katolikus csoportokat. (Caponetto, 67-68, 131-134; Anne Jacobson Schutte *Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498-1549*, Il Veltrò Editrice, Roma, 1988, 359-360.)

¹⁹ Az Ercole II. d'Este (1508-1559) ferrarai, modenai és reggiói birodalmi herceg által irányított Ferrara annyiban jelent kivételt, hogy a herceg hosszú évekig nem csupán tűrte, hanem a különböző, a pápa, illetve más hatalmak irányából érkező nyomás ellenében meg is védte az udvarában működő, a felesége, XII. Lajos francia király lánya és I. Ferenc francia király sógora, Valois Renáta (1510-1574) által nagyjából 1530 és 1560 között patronált protestáns közösséget, ahol Kálvin is több hónapot töltött 1536 tavaszán. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az Este család által irányított három állam általánosságban bármilyen mértékben a többi itáliai államtól eltérő politikát folytatott volna a protestantizmussal kapcsolatban. A herceg gyakorlatilag csak a felesége személyes biztonságát tudta mindvégig szavatolni; többek között ezért is kellett a herceg halála után az özvegynek szinte azonnal elhagynia Ferrarát (hogy azután szülőhazájában végignézhesse tágabb közössége, a hugenoták megsemmisülését a francia vallásháborúban). (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-ii-d-este_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ercole-ii-d-este_(Dizionario-Biografico)))

²⁰ A számadatok és becslések forrása: Andrea Del Col: *L'Inquisizione in Italia dal XII al XXI secolo* (Milano, Mondadori, 2006., elsősorban 490-497.)

Rovigo, Siena, Treviso, Vicenza, Verona, illetve további, kisebb központok), az ismert protestáns csoportok igen változatos – és az 1520 és 1580 közötti hatvan év különböző szakaszaiban gyorsan változó – konzisztenciával rendelkeztek: 20, 30, 40, 80, 100 fő, vagy esetenként akár ennél is nagyobb létszámú, kisebb-nagyobb rendszerességű összejövetelekről tudunk.

Ezek a számítások, illetve becslések a legtöbb esetben a helyi egyházmegyei levéltárakban őrzött inkvizíciós peranyagok *leltár*ai alapján készültek. Megjegyzem, a mai Olaszország területén 255 egyházmegye van, ami eleve egy hatalmas szám. Ezek a levéltárak, különös tekintettel a 16. századi anyagaikra, nem mindig kutathatók, de amelyek igen, az is őrizhet inkvizíciós iratcsomókat.

Amikor tehát számszerűsíteni próbálták a 16. századi protestáns reformáció itáliai elterjedését, leginkább az inkvizíciós peranyagok leltári adatai alapján próbálták megbecsülni az egyes városokban élt „eretnekek” számát, nem pedig az egyes ügyiratok alapján. Márpedig egy-egy peranyag iratcsomójának kibontása és tartalmi elemzése jelentősen eltérő számszerűsíthető adattal szolgálhat.

A peranyagok leltára alapján tehát Andrea Del Col szerint egész Itáliában 1530 és 1580 között

- mintegy 650-re tehető a „lutheránus” eretnekség miatt végrehajtott halálos ítéletek száma,
- nagyságrendileg 15.000 a reformáció tanításait elfogadó hívő és
- mintegy 40.000 ezekkel a tanításokkal legalább részben rokonszenvező került vádlottként az inkvizíció bíróságai elé.

Például a Luccában vád alá helyezett összesen mintegy 400 „eretnek” vagy a Velencében bíróság elé állított 774 „evangélikus” a korabeli lakosság 0,5%-át alkották.

Ha ezeket a számokat vesszük alapul, nemigen beszélhetünk itáliai reformációról.

Ezek a számok szoros összefüggésben vannak további számsorokkal: az olasz vagy latin nyelvű protestáns ihletésű írások viszonylag szűkös választékával, illetve ezek alacsony példányszámaival.

Ugyanakkor az inkvizíciós perek jegyzőkönyvei, de még inkább az ebben a fél évszázadban olasz nyelven megjelent írások valami egészen sajátos, itáliai ízű, reformátorok ihlette gondolkodásról árulkodnak.

Ez utóbbi értelemben mégis van értelme itáliai reformációról beszélni.

Az említett peranyagok kutatásának köszönhetően számunkra ismertős itáliai heterodox közösségekben a legtisztább vallási ihlettel találkozhatunk. A művelt, tájékozott és felkészült fogalmazóknak köszönhetően (akár nyelvjárási sajátosságokat is jól visszaadó) szó szerinti pontossággal rögzített iratok valóságként visszaadják a tárgyalások drámai feszültségét, láthatóvá és szinte átélhetővé teszik az egyéni sorstragédiákat, és élénk adják a fájdalomtól és a haláltól való félelmen felülkerekedő, az isteni kegyelem-

ből történő hit általi megigazulásról szóló megrendítő erejű bizonyágtételeket. Ezeket a kis csoportokat a legtermészetesebb lelki-szellemi éhség mozgatta. Ugyanaz az útkeresés hajtotta őket, ami Luther kiindulópontja is volt a Római levél olvasása során – vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan üdvözülhet az ember. Érdeklődésük, majd elköteleződésük legalább a reformáció egyes tanításai, elsősorban az *öt sola* mellett baráti és kereskedelmi kapcsolatok megszűnését, társadalmi kiközösítést, gazdasági hanyatlást, anyagi veszteségeket, menekülést vagy száműzést, bebörtönzést és sok esetben halált is jelentettek számukra. A hangsúly a közösségi dimenzió helyett az egyénire, a késő reneszánsz, manierista evilági és emberközpontú szemlélet helyett a túlvilágira és az Isten-közpon-túra helyeződött – vissza.

Az itáliai protestantizmus tehát, mondjuk így, inkább *minőségi*, mintsem *mennyiségi* kérdés. Az itáliai inkvizíciós peranyagok, bár mennyiségi-leg is releváns dokumentumok, mégis, számunkra fontosabbak tartalmukat illetően: maguk a hitbéli meggyőződésből fakadó hitvallások, bizonyágtételek érdekesek és értékesek.

Az inkvizíció ítélőszékei előtt megjelenő itáliai „heterodoxok” lényegében az egész társadalom metszetét adják; a teljesség igénye nélkül cipészek, kovácsok, szobafestők, takácsok, utcai árusok, gyógyszerészek, tanárok, papok, egyházi elöljárók, barátok, úrinők, mesteremberek feleségei, ékszerészek, nyomdászok, könyvkereskedők, festők, szobrászok és költők vallomásaikat olvashatjuk a peranyagokban. Ezek egyszerre erőteljes és szép szövegek vallásos eseményekről és élményekről (egy zárandoklat, egy fogadalom, egy szentkép előtt gyűjtött gyertya), magánéletek jeleneteiről, beszélgetésekről, olvasmányokról; felidéznek a hétköznapi élet szinte minden területén: a templomban, az utcán, a piacon, a szomszédban vagy akár otthon családtagokkal vagy vendégekkel folytatott vitákat bűnvalásról, feloldozásról, tisztítóüzeről, étkezési tilalmakról, közbenjárásról, jócselekedetekről.

KRONOLÓGIA

A 16. századi itáliai heterodoxia rövid drámáját nagyjából négy szakaszra szokták felosztani: a „mozgósítás” (1518-1542), a „burjánzás” (1542-1555), az „elnyomás” (1555-1572) és végül az „eltűnés” (1572-1588) időszakára.

A mozgósítás időszaka

1. Az első szakasz kezdő dátuma 1518: ekkor jelenik meg Itáliában először nyomtatásban Luther 95 tétele, illetve a „trilógia” (Felhívás, Prelúdium, Szabadság).

Erre az időszakra két dolog jellemző. Egyrészt Itáliában is megjelennek bibliafordítások és a reformátorok szövegei.

Bibliafordítások

A 16. század előestéjén a Biblia a Vulgata, a Jeromos-féle, évezredes szövegváltozat formájában létezett. Nem volt szabadon hozzáférhető, latin nyelvre pedig nem csak a hívek, hanem az alsópapság számára is akadály lehetett. Ekkorra valószínűleg a Bibbia Dugentista²¹ összes példánya megsemmisült. Az 1229-es, az inkvizíció története szempontjából kiemelkedő fontosságú 12. toulouse-i zsinat francia területen megtiltotta minden nem egyházi személy számára a Biblia birtoklását, egyúttal megtiltotta a francia nyelvű fordítások használatát, míg az 1234-es tarragonai zsinat spanyol területen püspöki engedélyhez kötötte a Biblia birtoklását és elrendelte a vulgáris nyelvre fordított Bibliák elkobzását és elégetését.²² Mindkét intézkedés a valdensok által készített és használt fordítások ellen irányult. A 16. század első felében Itálián kívül keresztény humanisták elkezdték alkalmazni a Biblia szövegére is a humanista filológia új elveit. Több-kevesebb sikerrel felkutatták a legkorábbi és legépebben fennmaradt ószövetségi héber, illetve újszövetségi görög kéziratokat. A 16. századi reformáció azután, a sola Scriptura elvével szoros összefüggésben, célként tűzte ki maga elé a Szentírás lefordítását „népnyelvre”. Három, Itáliát is érintő fordítást említenék.

Antonio Brucioli (1498(?)-1566)²³ Újszövetség-fordítása 1530-ban, a teljes Bibliáé 1532-ben jelent meg Velencében. Brucioli fordítása minden

²¹ Franciából a 13. század elején toszkán vulgáris nyelvre átültetett szöveg. Nélküle elképzelhetetlen a ferences mozgalom csakúgy, mint Dante életműve. Szinte bizonyosan valdensok keze munkája. Jelenleg nem ismerünk belőle teljes példányt. (Erről bővebben: Carlo Papini: Valdo di Lione e i „poveri nello spirito”: il primo secolo del movimento valdese (1170-1270); Claudiana, Torino, 2002², 350, 366-371.)

²² A Pallas nagy lexikona, 'Biblia-tilalom' szócikk: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/biblia-tilalom-3905/> Enciclopedia Treccani 'Tolosa' szócikk: https://www.treccani.it/enciclopedia/tolosa_%28Dizionario-di-Storia%29/

²³ Brucioli filozófiában jártas görög-latin műveltségű firenzei humanista. Először a Giulio de' Medici kardinális elleni köztársaság-párti összeesküvésben való részvétel miatt menekül Velencébe. Az 1527-es sacco di Roma miatt Firenzéből elmenekülő Mediciek helyébe lépő, franciaellenes, köztársasági, piagnone kormányzattal sem bír azonban együttműködni második firenzei tartózkodása idején, és 1529-ben volt társai – többek között lutheránus eretnekség vádjával – száműzik. Ismét Velencébe költözik, ahol nyomdai korrektúrákat javít. 1538-ban Cicero Retorikájának, 1539-ben Somnum Scipionis-ának, 1543-ban az idősebb Plinius Historia naturalis-ának fordítását jelenteti meg. Az Újszövetség kísérszövegében a domonkos Ambrogio Caterino Polito Martin Bucer írásának egy részét véli azonosítani, amiért Bruciolit 1548-ban két évre száműzik a köztársaság területéről. Ferrarába menekül, ahol Ercole d'Este református felesége, a francia Renata biztosít számára menedéket. Velencébe visszatérve Cosimo de' Medici ügynökévé válik, akinek a többi Velencében élő firenzeiről ír jelentéseket. Közben Arisztotelész fordítását és

tiltás, elkobzás és elégetés ellenére az itáliai protestánsok Bibliája lett egészen Giovanni Diodati (1576-1649), 1606-os, „olasz Károli-” fordításának megjelenéséig.²⁴

Savonarola szövegeit jelenteti meg. Neve újra előkerül 1551-ben az anabaptizmusból visszatért Pietro Manelfi perében. 1555-ben 22 eretneknek nyilvánított tételt vont nyilvánosan vissza, minden korábbi írását elégették, további működését pedig megtiltották. Utoljára nem bűnbánó visszavonó vallomását, hanem egy, a két szentségről szóló írását jelenteti meg, amiért 1558-ban börtönre (következő évtől házi őrizetre) ítélik, ahol 1566-ban feltehetőleg éhen hal. (Dizionario Biografico degli Italiani [DBI]: https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-brucioli_%28Dizionario-Biografico%29/) A *Dizionario Biografico degli Italiani*, az Olaszok életrajzi szótára jelenleg a legnagyobb olasz életrajzi adatbázis. Közel 100 kötet 80.000 oldalán, 35.000 szócikkben mutatja be mindazoknak az itáliaiaknak az életét és a munkásságát, akik a Nyugatrómai Birodalom bukásától napjainkig nyomot hagytak Itália művészeti, kulturális, politikai, vallási, tudományos és társadalomtörténetében. Művészek, írók, politikusok és tudósok mellett a szótár lapjain szerepelnek kézművesek, bankárok, krónikások, kereskedők, jegyzők, nyomdászok és még számosan azok, akik valamilyen formában hozzájárultak az olasz kultúrához és történelemhez. A forrásul szolgáló, a világ minden tájáról származó archívumokban és dokumentumokban végzett kutatás alapján minden szócikk elmeséli egy szereplő életpasztalatait és kritikusan vizsgálja műveit és korával való kapcsolatát. A szócikkeket az olasz és a nemzetközi tudományos élet elismert, az adott területre szakosodott kutatói írják. Az adatbázis a Treccani Kiadó más enciklopédiáival és szótáraival együtt folyamatosan kerül fel a kiadó honlapjára. https://www.treccani.it/catalogo/catalogo_prodotto/grandi_opere/biografia_nazionale/dizionario_biografico_degli_italiani.html

²⁴ Brucioli Bibliája több mint negyed évszázadon át vezette a kor képzeletbeli eladási listáit, és vált Friulitól Szicíliáig, Milánótól Nápolyig Itália-szerte családok, baráti körök, szerzetesek mindennapi szellemi eledelévé, paraszti istállóktól rafinált hercegi udvarokig, kolostoroktól iparos műhelyekig. Brucioli a későbbi, 1540-es és 1546-os kiadásokhoz magyarázatot és jegyzetapparátus készített, ami egyben egy állásfoglalás is többek között a kegyelemből való hit általi megigazulás kérdésében. A kötet egy ajánlással indított, amelyben egy, a reformáció tanításában otthonosan mozgó közéleti személyiség fogalmazott meg építő gondolatokat, hol általánosságban a kereszténységnek, hol más fontos személyeknek címezve. Bár az utókor nem igazán tartja nagyra a fordítást, nem csak a Szentírás szavára kiéhezett kortársak szerették nagyon a szöveget, hanem a későbbi fordításon dolgozó Giovanni Diodati is modellként tekintett rá munkája során. (Caponetto, 41.) Giovanni Diodati (1546-1649) fordítását jelen keretek között nem ismertetném, mivel nem a reformáció itáliai megjelenésének időszakában, hanem 1607-ben, az általam vizsgált időszak után jelent meg Genfben, az Itáliából vallásüldözés miatt Svájcba menekültek második generációjá jóvoltából, illetve számára.

A firenzei Massimo Teofilo Masi (1509-1587)²⁵ *Il Nuovo ed eterno Testamento di Giesù Christo nuovamente da l'original fonte greca, con ogni diligenza in toscana tradotto* című Újszövetség-fordítása Lyonban jelent meg 1551-ben, J. Frellon kiadásában, Pietro Perna²⁶ gondozásában.²⁷

Louis Olivier, „Olivetano”, Kálvin unokatestvére a valdensek megrendelésére és Kálvin kettős, külön keresztény és zsidó olvasóknak címzett előszavával Brucioliéval egyidőben, 1533 és 1535 között jelentet meg Genfben egy bibliafordítást héberből és görögből franciára. Ez a Biblia az Alpokon innen és túl a francia ajkú Svájc és azon keresztül az egész vallásháború sújtotta Franciaország „kálvinista” Bibliája lesz.²⁸

²⁵ A humanista műveltségű Masi apja 1527-es halála után lett bencés szerzetes Firenzében, majd klasszikus tanulmányait tovább folytatva az 1540-es években Milánóban szolgál, azután, feltehetőleg 1550-től, Pármában a S. Giovanni Evangelista apátja. Kiterjedt és folyamatos levelezést folytat más itáliai és franciaországi humanista szerzetesekkel. Rokonszenvez a reformáció tanításával. 1556-ban Subiacóban, Mantovában, majd 1557-1558-ban Firenzében szolgál. Az inkvizíció eretnekiség vádjával perbe fogja, ám felmentik. Ekkortól felhagy fordítói és magyarázó munkájával. Piacenzában hal meg. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_(Dizionario-Biografico)))

²⁶ A luccai tipográfus Pietro Perna Calcèi (1520-1582) az egyik legfontosabb figura azok közül, akik a nem Itáliában megjelent olasz nyelvű protestáns irodalom, illetve annak itáliai terjesztése körül bábáskodnak. Kálvini hitre áttérése után, 1542-ben Bázelen telepszik le. Többek között neki köszönhetően jutnak el az itáliai olvasóhoz Bázelen és Strasburgban nyomtatott kiadványok, elsősorban hitük miatt emigrációba kényszerült itáliai szerzők által készített fordítások, vagy éppen saját szövegek, illetve jelennek meg Velencében ezek újrakiadásai. (DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-perna_%28Dizionario-Biografico%29/)

²⁷ Masi fordításának második – majd 1598-ig az összes többi – kiadása ugyanúgy Lyonban, de már Kálvin János előszavával jelenik meg. Az 1556-os, 1558-as és 1585-ös kiadások a fordító neve nélkül jelennek meg. A fordításhoz Masi mellékeli *Le semenze de l'intelligenza del Nuovo Testamento*, illetve az *Apologia ovvero Difesa sopra la sua tradozione del Nuovo Testamento in volgare e di tutte l'altre Sacrosante Scritture volgarezzate* című írásait (mindkettő Lyon, J. Frellon, 1551); előbbi az újszövetségi kifejezések egy szószedete, utóbbi egyfajta magyarázat arra, hogy miért toszkán vulgárisra fordította a szöveget. Ugyanez a két szöveg jelenik meg a későbbi Újszövetség-kiadások mellékleteként, némi változtatással: *L'intelligenza di alcuni vocaboli sparsi per el Nuovo Testamento nuovamente poste in luce, con una Apologia del medesimo* (Lyon, B. Honorat, 1565). Az Apologia itt egy amelletti érveléssel zárul, hogy Firenze nyelve többre hivatott, mint Rómáé. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-teofilo-masi_(Dizionario-Biografico)))

²⁸ Caponetto, 149-150; Enciclopedia Treccani https://www.treccani.it/enciclopedia/olivetano_%28Enciclopedia-Italiana%29/

A reformátorok írásai

A reformátorok írásai a legkülönbözőbb formában jelentek meg az 1520-as és '30-as években, nagyjából három hullámban. Az írások legtöbbször a szerzők neve nélkül, álnéven (köztiszteletben álló, megkérdőjelezhetetlen hitű, népszerű, vagy éppen már elhunyt emberek, pl. Erasmus neve alatt), fantáziánéven (Melachthon pl. Terranegra lesz) jelentek meg. A címek az eredeti címek maradtak, vagy azok fantáziadús fordításai lettek. A tartalmak hol egész szövegek, hol kollázsok, válogatások, magyarázatok voltak. A nyelv a venetói vagy a toszkán olasz lett, ritkábban a latin maradt. A kiadókat legtöbbször Velencében vagy Svájcban kell keresni. A lényeg az, hogy a kortárs kutató számára egyértelmű, hogy 1518 és 1536 között lényegében Luther és Melanchthon összes írásától kezdve Kálvin *Institutio*-jának első kiadásáig a reformátorok összes írása elérhetővé válik az itáliai olvasó számára. Külön meg kell említenem a katolikus cáfolatokat. A reformátorok több tanítása a cáfolatokban szereplő idézeteknek köszönhetően vált ismertté és népszerűvé.²⁹

Csoportok

Ennek az időszaknak a másik jellemzője olyan társaságok kialakulása, amelyek rendszeres összejöveteleken vitatták meg a reformátorok ismertté vált eszméit. A legjelentősebb ilyen körök jellemzője a résztvevők humanista műveltsége, egyházi előjárói pozíciója, nemesi származása – és a téma iránti őszinte érdeklődés. Ami a század derekán működésbe lépő inkvizíció peranyagaiból ezekről a csoportokról utólag kiderül, az az, hogy a hit általi megigazulás volt a legfontosabb témájuk. Hogy kézzelfoghatóbb legyen, a legfontosabb ilyen csoportot kicsit részletesebben is bemutatom.

Valdès Nápolyban

Juan de Valdès³⁰ symposionjai körül a gondolkodó Nápolyban töltött utolsó hat éve alatt egy eléggé kiterjedt és nagyon sokszínű – és Valdès halála

²⁹ Caponetto, 21-23, 29-36.

³⁰ Juan de Valdès (1509-1541) a 16. század első felének egyik legnagyobb kasztíliai filozófikus keresztény gondolkodója. Erasmus tisztelője, nézeteinek és írásainak fontos spanyol terjesztője. Pedro Ruiz de Alcaraz tanítványa. 1524-től Alcaraz, Erasmus, Luther és Melanchthon írásaival foglalkozik. 1529-ben jelenik meg *Diálogo de doctrina cristiana* című írása. 1529-ben és 1531-ben lutheránus eretnekség vádjával az inkvizíció elé kerül. 1535-től V. Károly császár nápolyi alkirályi adminisztrációjában tevékenykedik. Visszavonultan él, nem vállal egyházi tisztséget. Kommentárt ír a Zsoltárokhoz, Pál apostol leveleihez (ezek közül a Római és a Korinthusi levelekhez írottak maradtak fenn), az Evangéliumokhoz (ezekből a Mátééhoz írottat ismerjük), befejezi az *Alfabeto Cristiano* írását. Kialakul körülötte beszélgetőpartnerek és tanítványok egy csoportja. Hagyomány-, dogma- és hierarchia-ellenességével, illetve a lutheri tanítás finomabban megfogalmazott pozitív üzenetének hirdetésével az itáliai spirituális csoportok egyik legfontosabb alakja.

után szellemi örökségét továbbvivő – tanítványi közösség alakult ki. Olyan személyek fordultak meg itt, mint Marcantonio Flaminio³¹, Benedetto Fontanini³², Bernardino Ochino³³, Reginald Pole³⁴, Lattanzio Ragno-

Írásaiban átveszi mesterétől a Krisztus érdeméért Isten előtt igazzá vált hívő fel-emelkedésének, megszentelődésének, Szentlélek általi vezetésének, Luthertől és Melanchthontól pedig a hit általi megigazulás tanítását. (Caponetto, 81-95.)

³¹ Marcantonio Flaminio (1498–1550) Bolognában majd Padovában tanul. Veronában 1527-től tíz éven át az új, reformpárti püspök, Gian Matteo Giberti (1495-1543) szolgálatában van. 1538 és 1541 között Nápolyban részt vesz Valdès összejövetelein. 1541-ben Rómában találkozik Ochinóval, majd Firenzében, Luccában és Viterbóban van. 1545-'46-ban Reginald Pole kíséretében jelen van a trentói zsinat első szekcióján, majd a bíborossal együtt visszatér Rómába, ahol haláláig marad. Utolsó éveiben az inkvizíció megfigyeli, többször kihallgatják. (Caponetto, 104-106; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/marcantonio-flaminio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/marcantonio-flaminio_(Dizionario-Biografico)))

³² Benedetto Fontanini (1495-1556) 1511-ben lép be a rendbe. 1534-ben Velencében megismerkedik Marcantonio Flaminióval. 1537-ben áthelyezik Cataniába. Közben Nápolyban tagja a Valdès körül kialakuló csoportnak. Cataniában Giorgio „Siculo” Rioli rendtársa mellé kerül. 1542-ben visszatér északra. 1544 és '46 között a pomposai apátság rektora. Lefordítja Siculo vízióit szicíliairól toszkánra. 1548-ban Padovában eretnekség miatt bebörtönzik, ám a rend nem adja ki. Némi kitérével visszakerül szülővárosába, Mantovába, és ott is hal meg. (Caponetto: 91-93; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-da-mantova_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/benedetto-da-mantova_(Dizionario-Biografico)))

³³ Bernardino „Ochino” Tommasini (1487-1563) 1523-tól ferences szerzetes, 1534-től a kapucinus rend tagja, majd a sienai provincia, végül 1536-tól a rend vikáriusa. 1535-ben Rómában, 1536-ban Nápolyban, 1537-ben Firenzében, Ferrarában, Bolognában, 1538-ban Faenzában, Pisában, majd ismét Firenzében, Luccában, Nápolyban és Palermóban prédikál. 1539-ben Velencében van, 1540-ben és 1541-ben ismét prédikáló körútra indult, végig Észak- és Közép-Itálián. 1542-ben Genfben menekül, ahol Kálvin szívesen fogadja. 1545-ben Augsburg olasz ajkú közösségének a lelkésze lesz. A mühlbergi csata után V. Károly elől Konstanzba, majd innen Bázélba, később Strasburgba menekül. Innen Vermiglivel együtt Londonba települ, ahol az ottani olasz ajkú közösség lelkipásztora lesz. Tudor Mária terrorja elől visszatér Strasburgba, majd Genfben. 1555 és 1563 között a zürichi olasz ajkú közösség lelkésze. Innen később antitrinitárius nézetei miatt Lengyelországon keresztül Erdély irányába menekül; útközben Morvaországban megbetegszik és meghal. (Caponetto, 123-127; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-ochino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/bernardino-ochino_(Dizionario-Biografico)))

³⁴ Reginald Pole (1500-1558) bíboros, az utolsó római katolikus canterbury érsek. 1521-től Padovában tanul. 1527-ben hazatér. 1532-ben ismét Padovában van, gyakran Pietro Bembo, Gasparo Contarini, Pietro Vermigli, Gian Pietro Carafa, Benedetto Fontanini, Jacopo Sadoletto, Alvise Priuli és mások társaságában. A III. Pál pápa által 1536 végén kinevezett bíborosok egyike, és a *Consilium de emen-*

ne³⁵, Vittore Soranzo³⁶ vagy Pietro Vermigli³⁷. Az ő későbbi sorsuk, mint

danda Ecclesia előkészítő bizottságának tagja. 1541-ben Viterbóba kerül, mint a Patrimonium Petri adminisztrátora. Itt alakul ki körülötte a Valdés halála után szétszóródott valdesiánusok egy részéből az *ecclesia viterbensis*. 1542 és 1545 között lényegében Pole az Egyházon belül a mérsékeltek vezetője. Kivár, taktikázik, óvatosságra int. A mérsékelt irányzat álláspontja a zsinat első évében, a hit általi megigazulás vitája során megbukik, nézeteik visszamenőleg is *eretnek* egyánúsakká válnak. 1546 után az Egyházon belüli mozgásterük végzetesen leszűkül, Carafa, ekkor már az újjászerveződött inkvizíció egyik vezetője, nyomozást indít ellenük. Az 1549-es konklávé Pole-nak alig van esélye. Szerzetesi magányba vonul a Garda-tó melletti Maguzzano apátságába. III. Gyula pápa (1550-1555) Anglia főinkvizítorává teszi, így Pole lesz a Stuart Mária által irányított angliai katolikus restauráció főszereplője. Megfosztja canterbury érseki pozíciójától a „szkizmatikus” Thomas Cranmert, majd ő maga foglalja el a posztot. Két évvel később Carafa, ekkor már IV. Pál pápa (1555-1559) visszahívja Rómába, ám ő Londonban marad, ottani érseki rezidenciáján hal meg Stuart Máriával egy napon. (Caponetto: 118-123; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/reginald-pole_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/reginald-pole_(Dizionario-Biografico)))

³⁵ Lattanzio Rangone v Rangoni (1509-1559) jogász. 1531-től szülővárosa, Siena kancellárja. 1541-ben követi Bernardino Ochinót Nápolyba, ahol bekerül a valdesiánus társaságba. Valdés halála után Velencében Pietro Carnesecchi vendége; itt ismerkedik meg az Ágoston-rendi szerzetes Giulio da Milanóval és Galasso Ariostóval, a költő Lodovico protestáns testvérével. 1551-ben menekül Genfbe. 1557 és 1559 között a genfi olasz református gyülekezet lelkésze. 1558-ban állítja össze az első olasz nyelvű kálvinista hitvallást. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/lattanzio-ragnoni_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/lattanzio-ragnoni_(Dizionario-Biografico)))

³⁶ Vittore Soranzo (1500–1558) velencei patrícius, egyházi előjáró, Pietro Bembo (1470-1547) tanítványa. 1539-től, Bembo bíborosi kinevezésétől Rómában van, majd Nápolyban csatlakozik Valdés köréhez. 1541-től Viterbóban, 1545-től Trentóban él. 1546-tól Bergamóban Bembo segédpüspöke, 1547-től utóda. Pier Paolo Vergeri-óval együtt azon kevés püspök egyike, akik saját egyházmegyéjükben teológiai és szervezeti reformokat próbálnak véghezvinni. Soranzo támogatja heterodox könyvek terjesztését, lutheránus hírből álló Ágoston-rendi és ferences szerzeteseket hív prédikálni, és igyekszik védeni a hitük miatt üldözötteket. Korlátozza a szentek és ereklyék tiszteletét; megrendszabályozza a papok életét, megtiltva nekik az alkohol fogyasztását, a szerencsejátékot, az erőszakosságot, a felelőtlen nemi életet (közben titokban összead egyházi embereket, felold szüzességi fogadalmakat). A Beneficio di Cristót és bibliafordításokat terjeszt. 1551-ben az inkvizíció Rómába rendeli és letartóztatja; a per során elismeri hibáit és visszavonja nézeteit. Carafával szemben Pole ekkor még meg tudja védeni. 1554-ben visszatér Bergamóba, ám Carafa, 1555-től IV. Pál pápa 1557-ben újabb eljárást indít ellene. Velence nem adja ki, az inkvizíció távollétében folytatja le ellene az eljárást. Soranzo haláláig nem jutnak el az ítélethirdetésig. (Caponetto, 219; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/vittore-soranzo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/vittore-soranzo_(Dizionario-Biografico)))

³⁷ Pietro „Martire” Vermigli (1499-1562) valószínűleg a legismertebb Ágoston-rendi szerzetesből lett protestáns. Padovában tanul, majd 1527-től prédikátorként tevő-

cseppben a tenger, mutatja az itáliai spiritualizmus e rövid időszakának összességében tragikus történetét.

Szerzetesek

Néhány szót kell szólnom a szerzetesrendekről is. A reformáció eszméinek itáliai terjesztésében ugyanis fontos szerep jut az Ágoston-rendi és a ferences szerzeteseknek, illetve kisebb mértékben a bencéseknek.

Az itáliai ágostonosok prédikációikban és írásaikban nem csak szász rendtársukat védtek, hanem mint teológusokat ragadta meg sokukat az öt sola tanítása. Az itáliai reformációhoz köthető Ágoston-rendiek száma valószínűleg meghaladja a százat. A „lutheránus” szerzetesek városról városra járva prédikáltak, ahogy Bernardino Ochino fogalmazott: Krisztust hirdették álarcban, vagyis kialakították azt a fajta óvatos prédikációt, amely jó hírként hirdette az isteni kegyelemből lehetővé vált hit általi megigazulást, Krisztus „beneficiumát”, vagyis a reformatori tanítás pozitív üzeneteit, ugyanakkor elkerülte a pápai hatalom elleni támadást. A reformáció üzenete ezen az úton, illetve a könyveken keresztül terjedt el Itáliában, mint a vigasztalás, a felszabadulás és az öröm üzenete: a kulcsszó az „Isten irgalma” volt. Az ortodoxiába az ’50-es években végleg visszatért Alessio Casani da Fivizzano (1491-1570) kiadatlan emlékiratai a legértékesebb forrás az Ágoston-rendnek ebből az időszakából.³⁸ Néhány perbe fogott Ágoston-rendi szerzetes sorsáról nem sokat tudunk: Andrea Bauria, Gabriele da Bergamo, Ambrogio Bolognesi da Palermo, Giuliano Brigantino da Colle, Francesco da Gambassi, Giovanni Gigliuto, Pietro Grataro, Andera di Lanza, Stefano da Mantova, Agostino Museo da Treviso, Nicolò

kenykedik. Állomásai: Brescia, Pisa, Velence és Róma. 1530-tól bolognai, 1533-tól spoletói, 1537-től nápolyi apát. Nápolyban ismerkedik meg Valdès tanításával és csoportjával, köztük Ochinóval. Eretnekséggel vádolják és megtiltják, hogy prédikáljon. A tiltást visszavonják, majd 1541-ben egy évre Luccába helyezik. A san Frediano rendházban prédikációinak, tanításának és szervezésének hatására komoly protestáns közösség alakul ki. 1542-ben elmenekül Itáliából. Zürichbe, majd Bazelbe, végül Strasburgba megy, ahol Bucer segítségével egyetemi tanári állást kap, majd megházasodik. A mühlbergi csata után Ochinóval angliai missziói útra indul. Egy évig vendégtanár az oxfordi egyetemen. Egy, az eucharisziáról szóló vita során eltávolodik a lutheri úrvacsorafelfogástól; ekkor kifejtett „realista” nézeteivel erős hatást gyakorol a készülő *Book of common prayer* (1552) szövegére. Tudor Mária trónra kerülése után elmenekül Angliából. Svájcba visszatérve Strasburgban teológiát tanít, majd a lutheránusoktól való eltávolodása miatt 1556-ban Zürichbe megy, ahol szinte haláláig héber nyelvet tanít. Számos biblia-magyarázat és – elsősorban az eucharisziáról szóló – értekezés szerzője. Teológiai nézeteinek szintézise, a *Loci communes* a korabeli protestáns irodalom egyik alapműve. (Caponetto, 331-335; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/piero-mariano-vermigli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/piero-mariano-vermigli_(Dizionario-Biografico)))

³⁸ <https://ub16.uni-tuebingen.de/Record/1636678459>

da Verona.³⁹ Viszonylag ismert ellenben Ambrogio da Milano⁴⁰, Giulio da Milano⁴¹, Andrea Ghetti⁴², Agostino Mainardi⁴³, Girolamo Seripando⁴⁴ és Girolamo Zanchi⁴⁵ életútja.

³⁹ Caponetto, 25.

⁴⁰ Girolamo Cavallit, szerzetesként Ambrogio da Milano (1500-1556), 1537-ben prédikációi miatt kiutasítják Milánóból. Velencében 1544-ben ismét feljelentik. Perében tagadja a döntés szabadságát, a purgatóriumot, a gyónást, az egyházi hierarchiát, a szentek tiszteletét, a közbenjárást. Nézeteit visszavonja. 1547-ben kilép a rendből és Ferrarába megy. 1554-ben a herceg felszámolja felesége, Valois Renáta református közösségét; Cavalli Genfba menekül. Kálvin 1555-ben visszaküldi Ferrarába. A római inkvizíció halálra ítéli és kivégezti. (Caponetto, 26; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogio-cavalli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/ambrogio-cavalli_(Dizionario-Biografico)))

⁴¹ Giuseppe Della Rovere, szerzetesként Giulio da Milano (1504-1581), Bolognában, 1533 és 1535 között Paviában, majd ismét Bolognában prédikál. 1538-tól figyeli az inkvizíció. Bujkál, majd Milánóba, onnan Ambrogio Cavallival Velencébe, később Triesztbe megy. Egy év után visszamegy Velencébe. Itt egy prédikációjában kiáll Luther és a hit általi megigazulás mellett. Nézetei visszavonása és a rendből való eltávolítása árán megmenekül a haláltól. A börtönből megszökik. 1546-tól a svájci Graubündenben van, Vicosoprano, majd Poschiavo lelkésze. (Caponetto, 25; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-della-rovere_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-della-rovere_(Dizionario-Biografico)))

⁴² Andrea Ghetti (da Volterra; ? - 1578) 1542-ben Trentóban, 1543-ban Mantovában, 1544-ben Ferrarában prédikál – itt egy szövege miatt feljelentik. 1546 és 1549 között Trentóban, Mantovában, Nápolyban, Velencében, Ferrarában, Firenzében és Genovában prédikál. Ismét felfigyel rá az inkvizíció, ám a rend generálisának köszönhetően nem indul ellene per. IV. Pál pápasága alatt börtönben van. 1560-ban felmentik; 1563-ban részt vesz a trentói zsinat utolsó ülésein. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-ghetti_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-ghetti_(Dizionario-Biografico)))

⁴³ Agostino Mainardo v Mainardi (1482-1563) 1509 -től Firenzében, 1514-ben Sienában, 1515-től Paviában, 1538-ban Rómában, 1540-ben Velencében, 1541-ben Milánóban prédikál. 1541 nyarán elmenekül Svájcba, 1542-ben zárják ki a rendből. (Caponetto, 25; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-mainardo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/agostino-mainardo_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁴ Girolamo Seripando (1493-1563) 1539 és 1551 között a rend generálisa. Valdesiánus, mindvégig, a trentói zsinaton is igyekszik a mérsékeltbb álláspontot tartani. 1554-től Salerno érseke, 1561-től bíboros. Tiltakozása ellenére a Congregazione del Sant'Uffizio, az inkvizíció központi szervének tagja, kénytelen állást foglalni a Carnesecchi és a Grimani perben. Trentóban nem sokkal a zsinat vége előtt hal meg.

⁴⁵ Girolamo Zanchi (1516-1590) 1540-ben Luccában Vermigli hatása alá kerül. A San Frediánóban marad tanítani Vermigli emigrációja után is. 1551-ben neki is menekülnie kell. Genfba, majd Strasburgba megy. Igyekszik minimalizálni az evangélikus és református nézetek közötti különbségeket. 1563 és 1568 között Chiavennában lelkész, azután Heidelbergben tanít. 1581-ben jelenik meg tollából a *Harmonia confessionum fidei*, amely egyfajta szintézise a már elfogadott re-

A ferences szerzetesek közül elsősorban a Velencei Köztársaság területén aktív prédikátorokról van tudomásunk – leginkább Gian Pietro Carafa egy feljelentésének köszönhetően.⁴⁶ Az itt említett nevek közül többet tudunk Giovanni Buzio⁴⁷, Bartolomeo Fonzio⁴⁸, Girolamo Galateo⁴⁹, Cornelio Giancardo⁵⁰, Benedetto Locarno⁵¹ és Baldo Lupatino⁵² sorsáról.

Az itáliai reformáció összefüggésében a bencésekhez csak néhány nevet tudunk kapcsolni, azonban hozzájuk, pontosabban Giorgio „Siculo” Rioli⁵³, Benedetto Fontanini és Marcantonio Flaminio nevé-

formátus hitvallásoknak. (Caponetto, 223-224; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-zanchi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-zanchi_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁶ Caponetto, 56-62.

⁴⁷ Giovanni Buzio (?-1553) Bresciában, Milánóban, Paviában, Rómában, Bolognában, Nápolyban, Faenzában, Ravennában, majd ismét Rómában prédikál. Nápolyban csatlakozik Valdés csoportjához. Rómában, Bolognában és Nápolyban jelentik fel eretnekség miatt, Faenzában, majd Ravennában is börtönbe kerül, de kiszabadul, végül Rómában halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto, 76; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-buzio_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁴⁸ Bartolomeo Fonzio (1502-1562) négy évig prédikál Velence területén, majd Carafa miatt német területre menekül. Több Luther-fordítást jegyez. Az 1530-as és 1540-es években többek között Bolognában, Ferrarában, Rómában, Anconában, Modenában bukkan fel. 1551-ben Cittadellában egy százfős iskolát működtet. 1562-ben négy évig tartó per után halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto, 60, 78-79; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fonzio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-fonzio_(Dizionario-Biografico)))

⁴⁹ Girolamo Galateo (1490-1541) Padovában prédikál. Gian Pietro Carafa 1531-ben feljelenti a pápánál, halálra ítélik, amit a hatóságok életfogytiglanra változtatnak. 1538-ban írja *Apologiáját*, ami Luther és Melanchthon írásainak adaptációja. (Caponetto, 58; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-galateo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-galateo_(Dizionario-Biografico)))

⁵⁰ Cornelio Giancardo (?-1561) prédikációi miatt Lombardiában, majd Szicíliában is az inkvizíció elé kerül. Mindkétszer visszavonja nézeteit és vezekel, de mindkétszer „visszaesik”. 1561-ben halálra ítélik és kivégzik. (Caponetto szerint egy Cornelio da Nicosiával azonos. (Caponetto, 76-77))

⁵¹ Benedetto Locarno (?-?) Velencében, Palermóban, Genovában, Milánóban, Firenzében, Mantovában, majd 1544-től sokáig szülővárosában prédikál. 1549 utáni sorsa ismeretlen. (Caponetto, 75-76)

⁵² Baldo Lupatino v. Lupetino (1492-1556) olaszul és horvátul prédikál Isztrián és a Kvarner szigetein. 1542-től egymás után öt per indul ellene. 1547-ben ítélik el, 1556-ban végzik ki. (Caponetto, 76; DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/baldo-lupetino_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/baldo-lupetino_(Dizionario-Biografico))) Giovanni Battista Vinci (?-?): prédikációi miatt 1547-ben elítélik, nézeteit visszavonja, eltiltják. Visszaesőként 1553-ban halálra ítélik, ám az ítélet elől Udinébe menekül, ahol harmadszor is letartóztatják. További sorsa ismeretlen. (Caponetto, 77)

⁵³ Giorgio „Siculo” Rioli (1517-1551) Cataniában lép be a rendbe 1534-ben. 1537 és 1541 között itt írja meg Fontanini a *Beneficio di Cristo* kéziratát. A trentói zsinat

hez köthető a *Beneficio di Cristo*,⁵⁴ illetve Francesco Negri da Bassanoé-

első ülésein három bencés apát képviselte a rendet, közülük Luciano degli Ottoni 1546 őszén, a hit általi megigazulás elvetése után hónapokkal egy, Lutheréhez nagyon hasonló tételt fogalmazott meg a megigazulásról, amelyből botrány lett. A szöveg Riolihoz került, aki *Trattato sulla giustificazione* címen válaszolt rá, egy „kettős megigazulás” mellett érvelve, ahol a hit általit egy további, cselekedetek által is támogatott őszinte megigazulás erősít meg. Ez az értelmezés egyaránt távol állt a lutheri, a kálvini és a zsinaton ekkorra elfogadott katolikus tételtől. Siculo 1550-ben Ferrarában írt egy *Esposizione nel nono decimo et undecimo capo della Epistola di San Paolo alli Romani* címen ismert magyarázatot Pál apostol Római leveléhez és egy *Epistola alli cittadini di Riva di Trento contra il mendatio di Francesco Spiera et falsa dottrina de' protestanti* címen ismert levelet. Mindkettőben élesen bírál protestáns hittételeket, elsősorban az eleve elrendelést. Szerinte mindenki üdvözül, ettől csak gonosz tettekkel és rossz lelkiismerettel lehet eltávolodni. Együttal a nikodemita magatartás mellett érvel. Ferrarában kapcsolatba került egy anabaptista csoporttal. Ekkortájt írhatta a *Della verità christiana et dottrina apostolica rivellata dal nostro signor Giesù Christo al servo suo Georgio Siculo della terra di santo Pietro* című hosszú értekezését, amelyről annyit tudunk, hogy a pere során a tanúk „nagy könyv” néven emlegetik. 1550 végén Ferrarában letartóztatják. A peranyaga nem maradt fenn. Eleinte késznek tűnt visszavonni korábbi nézeteit, majd ezt Ercole Gonzaga herceg jelenlétében visszautasította. A ferrarai vár börtönében végezték ki. (Caponetto, 284-285; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/georgio-rioli_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁵⁴ A teljes cím *Trattato utilissimo del beneficio di Giesù Christo verso i christiani* (Venlace, 1543), vagyis magyarul: „nagyon hasznos értekezés Jézus Krisztus jótéményéről a keresztyének felé”. A kisméretű, a szerző megjelölése nélkül napvilágot látott könyv nagyon rövid idő alatt Itália szinte minden szegletébe eljutott. A szöveg nagyobb részét Benedetto Fontanini állította össze szicíliai tartózkodása idején, majd valamikor 1541 elején megkérte Marcantonio Flaminio, hogy írja át ékeesebb nyelvezetű, rendezettebb szöveggé, amit Flaminio meg is tett, illetve Velencében ki is adta. A *Beneficio* félkész szövege így valamikor 1541-ben került Velencébe, ahol Flaminio befejezte, majd de Bindonis nyomdájában még abban az évben elkezdték a nyomtatását. Bár a szöveg az itáliai spirituálisok manifestuma, nem szabad megfedkezünk a keletkezés körülményeiről. Az 1540-es évek elejére ugyanis az itáliai spirituálisoknak és protestánsoknak lassan két évtizedes gyakorlata volt abban, hogy hogyan közvetítsék a reformátorok gondolatait az illetők megnevezése nélkül. Ezért míg Fontanini pontosan jelöli bibliai és patrisztikai forrásait, nem nevezi meg nemhogy Luthert, Melanchthont és Kálvint, de még Valdèst sem. Salvatore Caponetto összehasonlító elemzésének köszönhetően ma már egyértelmű, hogy a szöveg Melanchthon 1521-es *Loci communes theologicijá-*nak logikai felépítését követi, átvész onnan fogalmakat, sőt, egész bibliamagyarázatokat is. Maga a címben szereplő kifejezés, a ’beneficio di Cristo’, Jézus Krisztus jótéménye, vagyis keresztyánizációja is Melanchthoné. Az I. fejezetben Fontanini az eredendő bűn témáját és annak az emberi életre gyakorolt hatását tárgyalja. A II. fejezetben kifejti a Törvény célját. A III. fejezetben leírja, mi az egyházatyáké-

hoz⁵⁵ a *Tragedia del libero arbitrio*⁵⁶ megszületése is.

hoz hasonló, az élő, cselekvő Istenbe vetett hit. A IV. fejezet az egyedül hit általi, Isten ingyen kegyelméből való megigazulás melletti érvelés, bibliai hivatkozásokkal, legtöbbször Pál apostol rómaiakhoz, illetve galatákhöz írt levelére, valamint idézetekkel Origenész, Vazul, Ágoston, Ambrus és Hilár egyházatyáktól. Az V. fejezetben a szerző az *Imitatio Christi* mintájára leírja, hogyan öltözi fel a keresztyény Krisztust, hogyan kell őt utánoznia, a VI. pedig a hit meggyengülése és a kísértés elleni gyógymódokat mutatja be: az imádságot, a keresztség emlékét és a gyakori úri szent vacsorát, a kiválasztottak üdvbizonyosságát. Az író egyfelől kifejezi a Krisztus jótéteményének személyes újrafelfedezése feletti örömét, másfelől a kegyelemből való üdvösség tanát elutasítók érveinek megcáfolására törekszik. A Beneficio legtöbb témát illetően a reformátorok, elsősorban Luther és Melanchthon tanítását adja vissza – Fontanini első szövegváltozata esetében Valdés, a végleges változatban Flaminio nyelvezetét használva. Fontanini a szöveg befejező részében még egyszer kifejti a mű fő célkitűzését, ami Jézus jótéteményének, vagyis váltságművének dicsofitése, az ingyen kegyelemből, hit által való megigazulásnak a méltatása. Az inkvizíció már a könyv megjelenésétől kezdve mindenkit automatikusan perbe fogott „lutheránus eretnekség” vádjával, akinél megtalálta. Szinte az összes példánya könyvégetés martalékává vált. A trentói zsinat a hit általi megigazulást elítélő határozata után az egyik ülésén a Beneficiót is elítélték. 1549-től szerepelt a tiltott könyvek között. Az 1580-as évek közepére teljesen eltűnt az itáliai könyvespolcokról, míg francia, angol, spanyol és horvát fordítása Európa-szerte keresett lett. (Caponetto, 95-115, Benedetto da Mantova-Marcantonio Flaminio *Il beneficio di Cristo* - a cura di S. Caponetto, Caludiana, Torino, 1975)

⁵⁵ A *Tragedia del libero arbitrio* (1546), a bassanói Francesco Buonamonte, később frà Simone da Bassano néven padovai bencés szerzetes, majd Francesco Negri da Bassano néven svájci olasz lelkipásztor (1500-1563) fő műve. Negri 1525-ben ott hagyja a padovai rendházat és elindul, hogy személyesen is megismerje a teljesen és hitelesen a Biblia alapján beszélő és író Luthert. 1529 és 1531 között Strasburgban hallgatja Bucert és Köpfelt. 1538-ban Chiavennában létrehoz egy humanista iskolát. 1555-ben Tiranóba települ át. 1562-ben Lengyelország felé veszi az irányt, ahol Krakkó mellett haláláig egy iskolát működtet. (Caponetto: 47; DBI: https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-negri_res-f4dd0dc0-a5b4-11e2-9d1b-00271042e8d9_%28Dizionario-Biografico%29/)

⁵⁶ A *Tragedia*... első két, rövidebb kiadása (Bázel, 1546, illetve Velence 1547) olasz nyelvű. Giovanni Della Casa 1548-as tiltó Catalogójában már szerepel. Az 1550-es, poschiavói olasz kiadás hosszabb. Francia (1558, illetve 1559), Negri saját kezű latin, illetve angol (1589) fordításai igen nagy európai népszerűségnek örvendenek. A szöveg itáliai sikere a kezdetekben nagy, köszönhetően többek között annak, hogy Pietro Perna a trentói zsinaton népszerűsíti, illetve, hogy az éppen ekkoriban Svájcba menekülő Pier Paolo Vergerio a kezdetektől részt vesz a terjesztésében, sőt, valószínű, hogy az 1550-es poschiavói kiadás szövegének kiegészítésében és tisztázásában is. A *Tragedia* egy, a polemikus protestáns iratok közé sorolható drámai mű. Eléggyé kevésbé költői és még kevésbé színdarabszerű. Nem igazán humoros, kevés az eltalált költői kép, az allegorikus figurák kevésbé életszerűek. A szö-

Az első időszak vége

Ez az első időszak 1542-ig tart. 1541-ben lényegében kudarcba fullad a Regensburgi (Ratisbonai) kollokvium,⁵⁷ ami a római Egyházon

veg valami olyasmit próbál megvalósítani, mint Dante Alighieri a Commediával: a kor vallásos vitáinak legfontosabb kérdését igyekszik költői formában tárgyalni. Az öt színben megismerjük Libero Arbitrio, azaz Döntési Szabadság királyt és az Antikrisztus által neki ajándékozott királysághoz tartozó, de uralma ellen lázadó tartományokat. A tanácstalan uralkodó zsinatot hív össze a Vatikánba, hogy ott tisztázódjanak a lázadás okai. A nyolc tartomány – Monacato (Szerzetesség), Culto dei santi (Szentkultusz), Fabbrica dei luoghi pii (Kegyességek gyára), Penitenza (Bűnbánat), Digiuno (Böjt), Orazione (Könyörgés), Elemosina (Almizsna), Messa (Mise) – azonban hajthatatlan. Ekkor az Úr elküldi Grazia giustificantét (Megigazító Kegyelmet), aki megöli a királyt. Ezután válik világossá a világ számára, hogy kicsoda az Antikrisztus: a pápa, aki nem Krisztus, hanem a Sátán földi helytartója. A szöveg ironiája nem csak a művelt humanistáknak, tudósoknak, szerzeteseknek tetszett, hanem kétkezi munkásoknak, iparosoknak, kereskedőknek is, akik munkájuk szabad perceiben szórakoztatták egymást a Tragediából vett idézetekkel. (https://books.google.hu/books/about/Delle_Tragedia_intitolata_Libero_Arbitri.html?id=giU8AAAacAAJ&redir_esc=y; Caponetto, 48, illetve <https://publicatt.unicatt.it/handle/10807/61683?mode=full.20>)

⁵⁷ Az 1541-es első regensburgi kollokvium a katolikusok és protestánsok közötti tárgyalássorozat egyik állomása. A megbeszélések célja megpróbálni elkerülni a végleges szakadást. Katolikus részről Gasparo Contarini (1483-1542) pápai legátus vezette a tárgyalást. A kollokviumot V. Károly császár (1500-1558) kezdeményezésére április 27-től május 22-ig tartották a birodalmi gyűléssel egy helyen és időben. Három katolikus: Johann Eck (1486-1543), Johann Gropper (1503-1559), Julius von Pflug (1499-1564) és három protestáns: Martin Bucer (1491-1551), Philipp Melancthon (1497-1560) és idősebb Johannes Pistorius (kb. 1504-1583) teológus vett rajta részt, Wittelsbach II. Frigyes bajor herceg (1482-1556) és Nicholas Perrenot de Granvelle császári kancellár (1484-1550) kettős elnöksége alatt. Jelen volt még hat-hat világi és egyházi tanú. A párbeszéd az ún. regensburgi liber vagy interim 23 fejezete mentén szerveződött. Ezeket J. Gropper és M. Bucer fogalmazta meg, a pápai legátus hagyta jóvá, majd a császár elé kerültek a tárgyalási napok elején. Contarini koadjutora, Giovanni Morone (1509-1580), Modena püspöke, Tommaso Badia (1483-1547), a Szent Palota mestere, Gerhard Veltwick (1505-1555) császári titkár és Johann Cochlaeus (1479-1552) teológus. Contarini nem vett részt közvetlenül a beszélgetésekben, viszont minden tárgyalási nap előtt és után fogadta a katolikus oldal szószólóit. A protestáns oldal a Schmalkaldeni Liga képviselőivel és további teológusokkal konzultált, köztük Kálvin Jánossal (1509-1564). Kezdetben az isteni kegyelemből való hit általi megigazulás kérdésében sikerült kompromisszumot elérni. A szentségek, különösen az eucharisztia/úrva-csora (amiben a protestánsok között sem volt egyetértés), valamint a római egyház apostoli jellege és hierarchikus rendje tekintetében azonban nem lehetett az álláspontokat közelíteni. Az átlényegülés tanát ugyanis az 1215-ös negyedik lateráni zsinat dogmaként definiálta. A teológiai vita egyháztanivá vált. Contarini végül el-

és az Egyházi Államon belül a reformáció tanítása iránt nyitottabb vezetők pozícióinak gyengülését eredményezi. Szintén ebben az évben hal meg Juan de Valdes, és ezzel véget érnek a nápolyi tanítványi kör összejövetelei. 1542-ben meghal Gasparo Contarini,⁵⁸ aki az egyik kulcsszereplője nem csak a regensburgi tárgyalásoknak, hanem az egész egyházon belüli reform és reformáció párti áramlatnak.⁵⁹

vetette a tárgyalások során kialakított kompromisszumos megfogalmazást, mivel el akarta kerülni, hogy diplomáciai megállapodás szülessen egy spekulatív kérdésben, amelyben alapvető dogmatikai (a szentség alapját illető) és pasztorális (a szentség kiszolgáltatásáról, illetve a Krisztus valódi jelenlétéből származó kegyelemről szóló) nézeteltérés állt fenn a felekezetek között. Ezzel az eucharisztia témája mentén jött létre törés és nem a pápa vagy a zsinat elsőbbségének kérdésében. A reménykeltő augsburgi (1530), hagenai (1540) és wormsai (1540-'41) megbeszélések után a regensburgi csalódást okozott. Ezzel összefüggésben III. Pál pápa (1534-1549) újból napirendre tűzte az egyetemes zsinat összehívását Trentóba, amit 1539-ben már többször elnapoltak. (Caponetto, 117-118, Chadwick, 260-264.)

⁵⁸ Gasparo Contarini (1483-1542) Padovában tanul, itt ismeri meg Rotterdami Erasmust és Pietro Bembót. Elgondolkodik a szerzetességen. 1518-tól a Velencei Köztársaságnak, majd V. Károly udvarának dolgozik, később németországi apostoli nuncius. Megérti, hogy a lutheri reformigényt nem lehet pápai bullákkal vagy feddésekkel elintézni; a Római Kúria komoly reformjára van szükség. III. Pál pápa bellunói püspökké, majd 1535-ben bíborossá nevezi ki. A bíborosi kollégium reformszárnyának egyik kulcsfigurája. 1536-ban a *Consilium de emendanda Ecclesia* bizottság elnöke. 1541-ben Regensburgban ő a katolikus főtárgyaló. Célja: megállapodni az evangélikusok képviselőivel, Melanchthonnal és Bucerrel. A találkozó kudarcba fullad, a protestánsok és a katolikusok között csak a hit általi megigazulás kérdésében sikerül megállapodni, a szakadás elkerülhetetlen. A katolikus egyházon belül megerősödnek a 'buzgók', ami előrevetíti az ortodoxia győzelmét. Rómába visszatérve Contarininek is meg kell védenie magát az eretnekség vádjától. 58 évesen Bolognában pápai legátusként hal meg. (DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/gasparo-contarini_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/gasparo-contarini_(Dizionario-Biografico)))

⁵⁹ A Juan de Valdès körül kialakult nápolyi csoport egyfajta folytatásaként érdemes megemlíteni a III. Pál pápa által az Egyház belső reformjának előkészítéséhez összehívott bizottságot, illetve annak jelentését. A *Consilium ... de Emendanda Ecclesia*, a bizottsági jelentés az Egyház állapotáról néhány hónap alatt elkészült. A zömében a pápa által frissen kinevezett bíborosokból álló bizottságot Gasparo Contarini vezette, tagjai a voltak: Girolamo Aleandro (1480-1542), Tommaso Badia OP (1483-1547), Giovanni Pietro Carafa (1476-1559; 1542-től a római inkvizíció vezetője, 1555-től IV. Pál néven pápa), Gregorio Cortese (1483-1548), Federigo Fregoso (1480-1541), Gian Matteo Giberti (1490-1543), Reginald Pole (1550-1558) és Jacopo Sadoletto (1477-1547). A kutatómunka jó részét Contarini végezte. A feljegyzés javaslatai között szerepel, hogy a rezidenciát, vagyis a kinevezési hely elfoglalását kötelezővé kell tenni, és hogy a javadalmak juttatását bizonyos követelmények teljesítéséhez kell kötni. A szöveg felhívja a figyelmet a búcsúk és a babonás szokások veszélyére, elítéli az elhamarkodott papszenteléseket, a kolosto-

1542-ben jön létre a Római Inkvizíció Szent Hivatala⁶⁰, és ugyanebben az évben a legnépszerűbb itáliai prédikátorok és teológusok döntés elé kerül-

rok lelki és fizikai állapotát, a szerzetesi közösségek felhígulását, a püspöki hatalom túlkapasait, a bíborosok felelőtlenségét és anyagiasságát, a Rómában meggyökerezett prostitúciót – és a kánonjogászok azon állítását, hogy a pápa nem követ el szimóniát, ha eladja az egyház javadalmait. Hallgat ugyanakkor a papok és laikusok tudatlanságáról, a megfelelő oktatás hiányáról. III. Pál pápa elfogadta az ajánlásokat, de nem tett semmit, hogy változásokat idézzon elő. A bizalmas jelentést 1538-ban illegálisan tették közzé, és széles körben elterjedt. Luther Márton német nyelvű változatot adott ki, a margókon gúnyos megjegyzésekkel, míg mások üdvözölték a katolikus egyház erőfeszítéseit, hogy megoldja néhány nyilvánvalóbb problémáját, megint mások pedig amiatt aggódtak, hogy az Egyház reformja anélkül megy végbe, hogy nagyobb jelentőséget kapna az evangélium. A javaslatok egy részét végül a zsinat után valamilyen formában végrehajtották. (Chadwick, 258-259; Elena Bonora, *La Controriforma*, Roma, GLF editori Laterza, 2001, 8.)

⁶⁰ A regensburgi kudarc után Contariniről Itália-szerte elterjedt, hogy eretnek. Kudarc utat nyitott az ellenpárt előtt. A megbékélést immár mindenki csodának tartotta volna. A katolikus egyház ezután a zsinat szervezése, saját ortodox tanításának megerősítése és az eretnekségek elítélése felé fordult. Míg Contarini Regensburgban ülésezett, Carafa azt javasolta a pápának, hogy állítson fel egy új és erőteljes, rendkívüli felhatalmazással bíró inkvizíció hivatalát az eretnek ellen. Carafa és a vele rokonszenvezők úgy gondolták, hogy a katolikus egyház megtisztításának legjobb módja az eretnek felkutatása, beazonosítása és visszatérítése, nem pedig a tárgyalásos politika, amely csak további ösztönzést ad a tévtanítások terjedésének. 1542-ben nem csak Contariniről terjedt el, hogy eretnek, néhány kiváló itáliai személyiségről is kiderült, hogy protestáns, köztük Bernardino Ochino és Pietro „Martire” Vermigli. A római inkvizíció megalapítását az 1542. július 21-i *Licet ab initio* kezdetű bulla hirdette ki, mely hat bíborost (köztük Carafát) nevezett ki inkvizítor-generálisnak és minden katolikust a hatalmuk alá rendelt. Az inkvizítoroknak joguk volt arra, hogy felkutassák és bebörtönözzék a gyanúsítottakat, elkobozzák majd megsemmisítsék javaikat és kivégeztessék a bűnösöket. A megbocsátás joga a pápánál maradt. Carafa megvásárolt egy épületet, melyben vallató helyiségeket és bilincsekkel felszerelt tömlöcöket alakított ki. Az inkvizíció számára szigorú működési szabályokat dolgozott ki. Az új inkvizíció hatóság létrehozásának előírása Itálián kívül eleinte hatástalan maradt, mert a katolikus uralkodók, akiknek már megvoltak a maguk bíróságai, nem fogadtak el könnyen egy új pápai bíróságot a felségterületeiken. A pápai területeken ellenben, illetve a század második felétől Itália többi részén is végzetes hatékonysággal kezdett működni az új rendszer. Az eljárások nagy részét az eretnek elleni hajtóvadászat tette ki, teljesen háttérbe szorítva az emberséges elbánást és az értelmes párbeszédet. Az inkvizíció gyanakvással figyelte a tudós társaságokat, felügyelete alá vonta a könyvkereskedelmet és a nyomdákat, illetve tiltólistára tett írókat, írásokat és kiadókat, elkobzott és felszámolt könyvgyűjteményeket. A század utolsó évtizedére minden eretnek-gyanús itáliai közönséget sikerült felszámolnia, a piemonti valdenseket kivéve. (Chadwick, 260-261)

nek. Sokan (például a Bernardino Ochino, Celio Secondo Curione, Celso Martinengo vagy Pietro Vermigli) elmenekülnek Itáliából „religionis causa”. Az időrendben következő sorsfordító esemény a trentói zsinat első ülészaka 1545-’46-ban. A zsinat 1546 elején megadta a katolikus választ az öt sola tételére. A 4. ülésen a *sola Scriptura* elvvel szemben a Szentírás és a szenthagyomány egyenértékűségét jelentette ki, az 5. és 6. ülésen az eredeti bűnről és a megigazulásról szóló katolikus tanítást fogalmazta meg a *sola gratia* és a *sola fide* elvével szemben. Mindazok, akik az előző három év baljós előjelei ellenére abban reménykedtek, hogy a zsinaton sikerül elfogadtatni a hit általi megigazulás elvét, most nem csupán csalódottak voltak, hanem elkezdhettek félni is, mivel a sola gratia és a sola fide elvei innentől a zsinat által megerősítetten eretnek nézetnek számítottak. Ez az öt évvel korábbi regensburgi kollokviumhoz képest is visszalépés volt, mert ott a megigazulás kérdésében viszonylag könnyen és gyorsan megegyezésre jutottak a felek.

A burjánzás, a csalódás és a dac időszak

Az itáliai reformáció második szakasza 1555-ig, IV. Pál pápai trónra lépéséig tart. Ennek a második szakasznak a főszereplői a kézművesek, az iskolai tanárok, a boltosok és a kereskedők. A dokumentumok alapján ebben az időszakban Velence, Modena, Imola, Bologna, Genova és Siena városainak területén, illetve környékükön mintegy negyven dinamikus és rugalmas csoport létezett, amelyek nyíltan terjesztették a reformáció üzenetét az utcákban, utcákon és tereken. Az üzenet közvetítésének az utókor számára legismertebb formái a különböző vallási szertartásokon való közös részvétel és az ott elhangzó beszéd (oratio, exhortatio, predicatio) megbeszélése, akár az aznapi prédikátorral, a hit terjesztését célzó beszélgetések kezdeményezése (propaganda fide) a boltokban, a templomban és a különböző közsegekben, a közös könyvolvasás (elsősorban, de nem kizárólag a Bibliáé).

Vannak kísérletek a meggyőződés tettekké alakítására is: nyilvános közös étkezések szervezése húsos fogásokkal nagybőjtben; a templomban a vasárnapi misén a prédikáló pap megcáfолása, nevetségessé tétele; a tisztítóűz létezésének megkérdőjelezése fogadás formájában; alulról vagy felülről kezdeményezett változtatások bevezetése a miseliturgiában. Utóbbira példa két püspök, Vittore Soranzo Bergamo egyházmegyéjében és Pier Paolo Vergerio⁶¹ a capodistriaei püspökségben, akik területükön egy-

⁶¹ Az ifjabb Pier Paolo Vergerio (1498-1565) padovai jogi tanulmányai befejeztével ügyvédként tevékenykedett. 1532-ben a jogi pályát otthagytva a pápa szolgálatába állt. Kétszer volt bécsi apostoli nuncius; először (1533-1534) a lutheri tanok ausztriai elterjedése elleni fellépést szervezte meg, másodszor (1535-1536) az 1537-re Mantovába tervezett egyetemes zsinathoz szerezte meg a német területek egyházi és világi vezetőinek, köztük Luthernek a hozzájárulását. 1536-tól szülővárosa, Capodistria (Koper) püspöke. Püspöki tevékenysége nehézségekbe ütközött, elsősorban egyházigazgatási okokból. 1539-ben Mantovában Ercole Gonzagán, majd

mástól függetlenül különböző, reformátori ihletésű változtatást próbálnak fokozatosan bevezetni. A radikálisok anabaptista zsinatot hívnak össze Velencében. Ennek az időszaknak az „Evangélium” a kulcsszava. Magát az ekkorra már több olasz változatban is elérhető szöveget szinte mindenhol megtaláljuk: láncsal egy asztalos munkapadjához kötve, számtalan magánlakásban, kézműves mesteremberek összejövetelein, akik azért találkoznak, hogy összehasonlítsák az olasz fordítást a Vulgatával, bár nem tudnak latinul, vagy akár a templomokban vagy a városi piacterek árkádjai alatt. A Szentírás szövegét olvassák, magyarázzák, megvitatják, átfogalmazzák, kibővítik, manipulálják, sőt át is írják.

Az elnyomás időszaka

A harmadik időszak 1555-től 1572-ig tart, két inkvizítor pápa, IV. Pál, Gian Pietro Carafa (1555-1559) és V. Piusz, Michele Ghislieri pápasága (1566-1572) határozza meg. Ez a két egyházi vezető már bíborosi kinevezése előtt az erős válasz, a határozott fellépés és a zéró tolerancia híve volt, és elképzeléseiket pápáként következetesen végrehajtották. Az inkvizíció kémei és provokátorai beszivárogtak a protestáns csoportokba, és mindenkit feljelentettek. A peres eljárások során újra általánossá vált a kínzás alkalmazása. A gyónás szentségét a nézeteltérések elfojtásának eszközeként használták. A protestánsok mintegy válaszként egyfajta szektásodásnak indultak. A különböző protestáns-párti csoportok a felekezetek német és svájci területen kikristályosodó tanításai, hitvallásai mentén polarizálódtak. Ezekkel az itáliai csoportokkal Melanchthont leszámítva a genfi egyház tartotta a kapcsolatot. Az 1540-es évek többszólamú és rugalmas világa az 1560-as években átalakult főként Genf felé orientálódó rejtőzködő kisebbségek hálózatává. Kódolt üzenetek és titkos jelszavak kerülnek elő,

Rómában Pietro Bembón keresztül megismerkedett a spirituálisokkal és vallási nézeteikkel. Feltehetőleg kezébe került a Beneficio di Cristo kézírata, majd csatlakozott Ippolito d'Este kíséretéhez. Elmélyült a Biblia, az egyházatyák és a spirituálisok belső használatra szánt írásainak tanulmányozásában. A francia király képviselője volt az 1541-es regensburgi kollokviumon, majd visszatért püspöki székhelyére. 1546-ban eretnekséggel vádolták. 1549-ben Svájcba menekült, ahol protestáns szemléletű olasz nyelvű írásokat jelentetett meg, illetve bekapcsolódott a svájci olasz vallási emigráció életébe. 1553-tól haláláig a lutheránus Christoph von Württemberg tübingeni udvarában volt tanácsos. Élete során szinte mindegyik ezeken az oldalakon említett személlyel ismeretségbe került. Számos kéziratot csempészett Itáliából Svájcba, ahol a legtöbbször elérte a kinyomtatását, sőt, egy ideig itáliai terjesztésüket is meg tudta oldani. Az összes itáliai indexre, a veleniceire, a milánóira, a firenzeire és a központi rómaire is ellen-indexek megírásával válaszolt. (Caponetto, 173-190, DBI: [https://www.treccani.it/enciclopedia/vergerio-pier-paolo-il-giovane_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/vergerio-pier-paolo-il-giovane_(Dizionario-Biografico)); bővebben: Anne Jacobson Schutte, *Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498-1549*, Il Veltro Editrice, Roma, 1988)

illetve egy olyan magatartásforma, amit maga Kálvin nevez, elitélő hangon, nikodemitának. A hit megélése visszahúzódott a magánterekbe. Családi alapon szerveződő egyházi közösségek sora jön létre. A hamu alatt parázsló feszültség csak néhány elszigetelt képrombolás esetében lobban fel. A kihallgatások során kínzással kicsikart vallomások drámai bizonyágtételei kitartó, bizakodó hitről szólnak: kéri, várják a jelet, hogy Isten nem hagyja el az övéit, közbeavatkozik, csodásan megmenti a híveit.

Az eltűnés időszaka

A negyedik szakasz 1572-től, V. Piusz halálától 1588-ig tart. 1588 szimbolikus dátum: a Velencei Köztársaság vonatkozó dokumentumaiból ismert utolsó, protestáns eretnekség miatt végrehajtott kivégzésnek éve. Ebben a fázisban az összkép az „eretnekség” eseteinek folyamatos csökkenését és ezzel párhuzamosan a mágia és boszorkányság eseteinek növekedését jelzi. Az evangelizáció korábbi ismert formái eltűnnek: túl veszélyessé vált további esetleges rokonszenvezők megkeresése és megszólítása. Az ebben az időszakban bíróságok elé kerülő protestánsok olyanok, akik valahogyan eddig túléltek. Ez már a megszilárduló „Tridentinum” világa: Luccában az „eretnekek” leleplezését célzó konfraternitások születnek, Faenzában a „lutheránusok” elleni idegenkedés az istentisztelet új formáit szüli. Az evangéliumi hit egyéni szinten vagy családi terekben él tovább. A források apa és fia vagy a testvérek közötti „eretnek bűnrészesség” eseteit tárják fel.

Ez alól kivételt képeznek a piemonti alpesi völgyek valdens közösségei, az eredetileg hét gyülekezet „fénye a sötétben”, amelyek az evangéliumi tapasztalat egyedüli őrzői Itáliában⁶² (a calabriai valdens közösségeket az 1560-as években kiirtották, ahogyan az Alpok francia oldalán, Lubéronban az ottaniakat már az 1540-es években). A piemonti valdensok túlélését a cavouri szerződés biztosítja. A valdensok völgyeiben is kongregáció szerveződik ellenük. Elképzelhető, Lucca esetében biztos, hogy a magán terekben 1588 után is megmaradt a hit.

Ez a ragaszkodás tárgyak: könyvek, kéziratok vagy más jelképek: például egy gyermekkorban tanult vers köré csoportosult. Erre a fázisra jellemző az „őszinte színlelés” vagy a vallási kaméleonként viselkedés – vándorló iparosokkal, akik alkalmazkodnak a munkavégzés helye szerinti állam hitvallásához, átveve a társadalmi közeg vallási gyakorlatát – vagy pedig a felekezeti szinkretizmus.

ZÁRSÓ

A reformáció Itáliában tehát volt is meg nem is. Itáliában is megjelentek a reformátorok írásai, születtek olasz nyelvű bibliafordítások, emberek tértek meg és át, csoportok alakultak a hit közös megélésére. Ugyanakkor ez a korabeli Itáliának inkább csak az északkeleti részét, összességében eleynészően kevés embert és csupán néhány évtized erejéig érintette.

⁶² Caponetto, 145-172

A reformáció hatékony itáliai elfojtásához hozzájárult többek között a spanyol birodalom nyomasztó jelenléte, amely Itáliára kényszerítette a maga sajátos katolicizmusát; a korabeli itáliai államok rendkívül óvatos és bizalmatlan egyházpolitikája; a szellemi és politikai elitek kiábrándult és érdekevezérelt szemlélete; az a kulturális helyzet, amely más európai országokkal ellentétben évszázadokkal a reformációt megelőzően alakította ki a maga humanista gondolkodását, és 1500-ra szinkretistává vagy agnosztikusává vált; a tanításbeli zűrzavar, amely az egyre határozottabban körvonalazódó protestáns nézetek jelenléte mellett spiritizsma, radikális és tagadó irányzatokat is kitermelt; és végül az ellenreformáció gyorsan kiépülő és működésbe lépő rendszere.

Mindenesetre a tizenhatodik században emberek ezrei az életükkel fizettek az evangélium iránti hűségükért. A szigorú ellenőrzés, a kíméletlen perek, az elrettentő ítéletek és mártírok hosszú sora árán sikerült a reformációt Itáliában megsemmisíteni.

Mindezek a tényezők ugyanakkor értékes embereket és gondolatokat löktek ki Itáliából, akik más európai országok reformációjának, majd korai modernitásának termékeny résztvevői lettek. Sok, az evangéliumi üzenet által érintett ember ugyanis éppen így tudott jelentősen hozzájárulni Európa többi részének kora modern időszakához. Sok olyan személyiség volt, akinek külföldön kellett menedéket keresnie, hogy ne veszítse életét, és így más országokban találta meg a módját, hogy hozzájáruljon a protestantizmus európai megerősödéséhez.